

ارزیابی پیامدهای حقوقی و اقتصادی محصولات صنایع شیمیایی و پلیمری در تجارت بین المللی

(تاریخ دریافت ۱۴۰۱/۰۱/۲۸، تاریخ تصویب ۱۴۰۲/۰۳/۱۲)

سمیه مهری اصفهانی

چکیده

ارزیابی پیامدهای حقوقی و اقتصادی محصولات صنایع شیمیایی و پلیمری در تجارت بین الملل موضوعی است که مورد توجه تحلیلگران و اقتصاددانان قرار گرفته لذا هدف از این پژوهش یافتن پاسخ این سوال است که آیا دولت ها می توانند به اقدام مناسب در مقابله زیست محیطی با محصولات شیمیایی و پلیمری مبادرت ورزند؟ در پاسخ به این سوال این فرضیه مورد اثبات قرار گرفت که طبق مفاهیم و اصول حقوق بین الملل نظیر توسعه پایدار و پیشگیری، انتقال یا صدور آلودگی های زیست محیطی محصولات صنایع شیمیایی و پلیمری در تجارت بین الملل به خارج از مرزهای ملی ممنوع است. از این رو کشورها از طریق اقدامات کنشی و همچنین واکنشی اقدام به پیشگیری و مقابله با توسعه و گسترش و انتشار محصولات شیمیایی و پلیمری به خارج از مرزهای خود نموده اند. روش پژوهش به صورت توصیفی تحلیلی می باشد

واژگان کلیدی: محصولات شیمیایی، محصولات پلیمری، تجارت بین الملل، آلودگی

فصل اول: کلیات و مفاهیم آلودگی و عناصر آن

الف) تعریف آلودگی

آلودگی قسمت عمده‌ای از حقوق محیط زیست را در بر می‌گیرد در مورد آن قواعد و مقررات و جرایم گوناگونی وضع شده است. تعریف سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در سال ۱۹۷۴ از آلودگی بدین قرار است: آلودگی به معنای ورود مستقیم یا غیر مستقیم مواد یا انرژی به داخل محیط زیست توسط انسان که به آثار مخرب در طبیعت آن چنان که برای سلامتی انسان خطرناک، برای منابع زنده و اکوسیستم زیانبار است، و به تخریب و مداخله در سازگاری‌های طبیعی و سایر استفاده‌های مشروع از محیط زیست منجر می‌گردد. (حییی و سلیم‌زاده، ۱۳۸۸: ۹۳)

ب) عناصر آلودگی

با عنایت به تعاریف فوق از آلودگی، عناصر آن عبارتند از:

۱. منبع آلودگی، قسمتی از فعالیتهای انسانی می‌تواند مستقیماً یا غیر مستقیم به اثرات شیمیایی و پلیمری زیانبار منتهی شود.
۲. عامل آلودگی، ماده یا انرژی ایجاد یا جابجا شده به وسیله منبع که می‌تواند اثر شیمیایی و پلیمری داشته باشد.
۳. وسیله‌ای که به موجب آن عامل آلاینده جابجا می‌شود (نظیر چرخه غذایی، تجارت بین‌الملل و...)
۴. آثار مخرب بر محیط زیست باید به سطحی از شدت برسد که مورد نظر قانون است. لازم به ذکر است برای آن که مفهوم آلودگی محیط زیست مصداق پیدا کند، درجه و میزان خسارات وارده بسیار مهم است و حد آستانه‌ای خاص ضروری است. (زارع، ۱۳۸۹: ۷۸)

ج) تعریف و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری

انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری، عبارتست از جابجایی فرامرزی منبع آلودگی‌ها خواه عمدی یا غیر عمدی، به صورت فعل یا ترک فعل از سرزمین یک دولت به سرزمین دولت دیگر یا از یک منطقه تحت صلاحیت ملی یک دولت به منطقه‌ای که از صلاحیت ملی‌اش خارج است. (رضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۰: ۴۶)

بخش دوم: مروری بر اسناد بین‌المللی در حوزه محصولات شیمیایی و پلیمری

۱. کنوانسیون بین‌المللی راجع به جلوگیری از آلودگی دریایی از طریق تخلیه پسماندها و سایر مواد ۲۹ دسامبر ۱۹۷۲

۲. کنوانسیون منطقه‌ای کویت برای همکاری درباره حمایت و توسعه محیط زیست دریایی ۲۴ آوریل ۱۹۷۸

۳. کنوانسیون حفاظت از محیط زیست دریای مازندران (کنوانسیون تهران) ۴ نوامبر ۲۰۰۳

۴. کنوانسیون بازل درباره کنترل انتقالات فرامرزی پسماند صنایع شیمیایی و پلیمری خطرناک، ۱۹۸۹

بخش سوم: انتقال و صدور مستقیم آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری

آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری می‌تواند به اشکال مواد موجود در طبیعت یعنی جامد، مایع و گاز تولید شود و بنابراین در همین قالبها ممکن است به صورت مستقیم از منشاء و محل تولید خود به مکان دیگر منتقل شوند و این مکان (مبدا) ممکن است منطقه و یا حوزه خارج از حاکمیت و یا صلاحیت کشور مولد این آلودگی‌ها باشد. (شلتون، ۱۳۹۹: ۹۷) از میان ویژگی‌های مواد در حالت طبیعی به نظر می‌رسد که آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری به شکل‌های جامد، مایع یا بالاترین احتمال می‌توانند مشمول انتقال صدور آلودگی واقع شوند.

چرا که مواد در این حالات از دوام و بقای بیشتری برخوردار بوده، ضمن آن که نقل و انتقال آنها ساده تر صورت می گیرد. در حالی که ویژگی فرار بودن گازها، این امکان ساده را برای جابجایی فراهم نمی کند (کارولین، ۱۳۹۹: ۱۲۹) با این توضیح می توان گفت که پسماندها (مواد زاید) می تواند محور اصلی انتقال و صدور آلودگی باشد که جا دارد بیش از هر چیز به تبیین درباره آن دست یازید و در پیامد آن به سایر مسائل مربوطه از قبیل وضعیت و نحوه نقل و انتقال و دلایل آن اشاره کرد

بند اول: پسماندهای پلیمری و شیمیایی

بدو باید گفت که «مقررات حقوقی بین المللی پسماندها در اوایل دهه هفتاد با تصویب دو معاهده ای که دفع برخی از آنها دریا را ممنوع کرده بود، نضج گرفتند. این اقدام (تصویب معاهدات)، مشکل مربوط به تعریف پسماند، موضوعی که تا به امروز مشکلات حقوقی را به دنبال داشته، برانگیخته است. فعالیت های انسانی، مواد زاید را به شکل جامد، مایع یا گاز تولید می کنند. (عبداللهی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۴۹) در قانون مدیریت پسماندهای ایران مصوب ۱۳۸۳/۲/۲۰ نیز ماده ۲ پسماند و اقسام آن را تعریف می کند.

پسماند: به مواد جامد، مایع و گاز (غیر از فاضلاب) گفته می شود که به طور مستقیم یا غیر مستقیم حاصل از فعالیت انسان بوده و از نظر تولید کننده زائد تلقی می شود. پسماندها به پنج گروه تقسیم می شوند: پسماندهای شیمیایی و پلیمری عادی، پسماندهای شیمیایی و پلیمری پزشکی (بیمارستانی)، پسماندهای شیمیایی و پلیمری ویژه، پسماندهای شیمیایی و پلیمری کشاورزی، پسماندهای شیمیایی و پلیمری صنعتی،

بند دوم: وضعیت انتقال و صدور پسماندها

تولید پسماند امری اجتناب ناپذیر از فعالیتهای انسانی است و امروزه می توان نشانه های آن را در همه جای کره زمین و حتی دورترین نقاط یافت. شهرنشینی، صنعتی شدن بدون شک یک دستاورد ناخواسته به نام مواد زاید یا پسماند را در پی داشته است. بیشتر تخمین زده می شود که

بین سال‌های ۲۰۰۷ و ۲۰۱۱، تولید زباله‌های شهری با ۳۷/۳٪، به اندازه سالانه ۸٪ رشد داشته است. براساس گزارش ناقص اعضای کنوانسیون بازل تخمین زده می‌شود که حدود ۳۱۸ و ۳۳۸ میلیون تن پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک و دیگر انواع پسماندها به ترتیب در سال‌های ۲۰۰۰ و ۲۰۰۱ تولید شدند. اتحادیه اروپا برآورده کرده است که ۲۵ دولت عضو آن، سالانه ۷۰۰ میلیون تن پسماند کشاورزی تولید می‌کنند. مواد زاید تجهیزات الکتریکی و الکترونیکی (E-waste)، همچنین یکی از بسترهای بسیار وسیع رو به رشد پسماند می‌باشد و معادل ۱٪ از کل میانگین پسماند جامد در کشورهای در حال توسعه است. انتظار می‌رود که تا ۲۰۱۰ به رشد ۲٪ برسد. (موسوی، ۱۳۹۰: ۵۶) حجم بالای مواد زاید تولیدی با هر کیفیت و روند رو به رشد آن سبب می‌شود که بعضاً به طریق نادرست و غیر علمی مدیریت شوند یکی از این شیوه‌های ناصحیح، انتقال این آلودگی‌ها به کشورهای دیگر قلمروهایی است که مشمول حاکمیت و یا صلاحیت کشوری نیست. (مشهدی، ۱۳۸۶: ۹۰)

– ۱۹۹۲ در مرزهای سومالی ۱۰ میلیون تن پسماندهای شیمیایی و پلیمری سمی تخلیه می‌شود.

– ۱۹۸۹ گینه بیسائو ۱۵۰۰۰ تن پسماندهای شیمیایی و پلیمری دارویی در مرزهایش تخلیه می‌شود.

– ۱۹۸۸ شهر بندری کوکو (koko) نیجریه ۴۰۰۰ تن پسماندهای شیمیایی و پلیمری سمی در مرزهایش تخلیه می‌شود.

– ۱۹۸۸ جزیره کاسا (kassa) گینه کوناکری، ۱۵۰۰۰ تن پسماندهای شیمیایی و پلیمری سمی در مرزهایش تخلیه می‌شود.

– ۱۹۸۷ بنا به گزارش، جمهوری گابن با دریافت پسماندهای شیمیایی و پلیمری هسته‌ای (اتمی) موافقت کرد.

– ۸۹-۱۹۸۸ طبق گزارش کنگو با دریافت ۱ میلیون تن زباله‌های سمی موافقت کرد.

– ۸۸-۱۹۸۴ کانادا (Canada) جمهوری بنین، میلیون ها تن زباله های سمی در مرزهایش تخلیه شد. (شهبازی، ۱۳۸۹: ۱۸۷)

بخش چهارم: علل انتقال و صدور آلودگی های شیمیایی و پلیمری

با توجه به مواردی که مطرح شد، آنچه در این سیر و جریان آلودگی به این شیوه وجود دارد، جریان غالباً یک سویه صدور مواد زاید و آلوده کننده ها به طور کلی از سوی کشورهای توسعه یافته به سمت کشورهای در حال توسعه و یا جریان یک سویه ای از سمت کشورهای مولد آلودگی به سمت مناطقی که خارج از صلاحیت یک کشور خاص است، می باشد. نقل قول فوق حامل این مفهوم است که برخی از علل این انتقال مربوط به کشور مولد و صادر کننده آلودگی است و البته نه همه دلایل آن و بخش دیگری از دلایل مربوط به کشور مقصد و دریافت کننده آلودگی هاست. در مجموع می توان به مواد ذیل اشاره کرد:

* افزایش تصاعدی تولید انواع پسماندها و به ویژه پسمانه ای خطرناک به نوبه خود سبب افزایش هزینه مدیریت و دفع آن در این کشورها می شود «مطالعات نشان می دهد که دفع مواد شیمیایی در دولت های توسعه یافته بسیار گران است. برای مثال در اروپا دفع یک تن از مواد زاید سمی بالغ بر ۱۰۰۰ دلار امریکا هزینه در بر خواهد داشت اما عملیات مشابه آن در افریقا به مبلغ ناچیز ۸ دلار امریکا هزینه دارد».

* سیستم حقوقی پیشرفته و سخت گیرانه در کشورهای توسعه یافته حاکم است و در مقابل آن در کشورهای در حال توسعه به ویژه آنهایی که از وضعیت اقتصادی بسیار نامساعدی هم برخوردارند به هیچ وجه قابل قیاس نیست. قوانین کشورهای اخیر بسیار منعطف و سست می باشد. همین امر نیز سبب می شود تا دفع پسماندها به منظور کاهش هزینه در این کشورها صورت گیرد.

* فساد و رشوه نیز می‌تواند از دلایل وقوع این نقل و انتقال باشد

«سطح بالای فساد در کشورهای جنوب صحرای افریقا، آن را به یک کار ساده برای مقامات حکومت منصوب و هم منتخب می‌سازد که با دریافت رشوه به کشورهای توسعه یافته اجازه دهند تا به صورت پنهانی پسماندهای شیمیایی و پلیمری سمی را به کشورشان وارد نمایند.

بخش پنجم: انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری از طریق تجارت بین‌الملل

یکی از حیطه‌های هم ارتباطی میان حقوق بین‌الملل محیط زیست، ارتباط با تجارت بین‌الملل است. این ارتباط از چند جهت بهم تنیده است. فرآیند ارتباط تجارت بین‌الملل و محیط زیست را از منظور صدور آلودگی می‌توان به دو شکل مورد ملاحظه و بررسی قرار داد:

۱- تاثیر آزادسازی تجاری بر صدور و انتقال آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری

در دو دهه گذشته آزادسازی تجارت بی وقفه هم در چارچوبهای چند جانبه و هم دو جانبه مورد تعقیب واقع شده است. با ایجاد سازمان تجارت جهانی در ۱۹۹۵، معرفی پول واحد اروپایی (یورو) و ایجاد موافقتنامه‌های تجارت آزاد منطقه‌ای و دو جانبه، موانع تجاری اعم از موانع تجاری تعرفه‌ای و غیر تعرفه‌ای به صورت جدی کاهش یافت. نتیجتاً حجم تجارت بین‌المللی در جهان افزایش یافت. (باقری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۳۵) مسلماً نتیجه این آزادسازی تجاری چه در سطح منطقه‌ای و چه در سطح جهانی ایجاد این ترس و نگرانی است که از طریق و مجرای تجارت، ساده‌تر و سریع‌تر، صدور و انتقال آلودگی‌ها هم بر این وصف اتفاق افتاد به عبارتی تجارت ساده و بدون مانع، انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری را تسهیل می‌کند. صنایع آلودگی بیشتر از جمله کلروفلوئور کربن‌ها (Chlorofluorocarbons) و گازهای گلخانه‌ای را منتشر خواهند ساخت که به مشکلات شیمیایی و پلیمری از قبیل تغییرات آب و هوا دامن می‌زند... به هر حال تجارت آزاد

ممکن است سبب مسابقه منفی در جایی شود که ما متوجه سقوط استانداردها نباشیم. برای مثال چنانچه انگیزه‌هایی برای انتقال موازنه متقابل استانداردها فراهم می‌آید یا اگر کاهش انگیزه‌ها به سمت استانداردهای پایین‌تر باشد، این امر ممکن است رخ دهد». (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۸: ۴۷)

بند اول: مزیت نسبی و ارتباط آن با انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری

یکی از مواردی که می‌توان از آن برای توجیه تاثیرگذاری تجارت آزاد بر انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری استناد جست موضوع مربوط به مزیت نسبی است. در فرهنگ علوم اقتصادی تالیف دکتر منوچهر فرهنگ مزیت نسبی را بدین گونه تعریف کرده‌اند: هرگاه کشوری بتواند دو کالا را نسبت به کشور دیگر به قیمتی نسبتاً کمتر تولید کند و صرفه نسبی در مورد یکی از دو کالا نسبت به سود کالای دیگر، بیشتر باشد می‌گوید این کشور از مزیت نسبی برخوردار است بنابراین می‌توان این برداشت را به عمل آورد که اصل مزیت نسبی اقتضا دارد که در چرخه تجارت آزاد، مقصد نهایی کالاها و سرمایه آلوده کننده، تخصص در تولید آنها و انتقال و صدور آلودگی‌های شیمیایی و پلیمری به سمت کشورهای در حال توسعه و یا به طور کلی کشورهای با مقررات شیمیایی و پلیمری ناقص و یا فاقد آن مقررات در موضوعات شیمیایی و پلیمری باشد.

بخش ششم: نقش سازمان تجارت جهانی در توجه به محیط زیست در راستای تدوین و اجرای قواعد و مقررات حقوق تجارت بین‌الملل

از آن جایی که سازمان تجارت جهانی مؤثرترین و اصلی‌ترین تنظیم کننده روابط تجاری در سطح بین‌المللی است، مقررات و نحوه‌ی عملکرد این سازمان از نگاه منتقد طرفداران محیط زیست پنهان نمانده است. با توجه به این که این سازمان، سازمانی بین‌المللی با هدف حفاظت از محیط زیست نیست، صلاحیت آن تنها در خصوص سیاست‌های شیمیایی و پلیمری است که

دارای اثری بر تجارت و مبادلات اعضا باشد. (بهبودی و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۸۵) در حالی که سازمان تجارت جهانی فاقد یک موافقت‌نامه‌ی اختصاصی در رابطه با محیط زیست است، اما اکثر موافقت‌نامه‌های تحت پوشش این سازمان دارای ضوابط شیمیایی و پلیمری هستند که طبق آن ضوابط، کشورهای عضو می‌توانند اقداماتی در رابطه با حفاظت از محیط زیست انجام دهند.

بند اول: نقش ارکان سازمان تجارت جهانی در تدوین و اجرای قواعد و مقررات حقوق تجارت بین‌الملل مبتنی بر حفاظت از محیط زیست

• نقش شورای عمومی سازمان تجارت جهانی

شورای عمومی از نمایندگان عالی رتبه کشورهای عضو تشکیل می‌شود و مسئول تنظیم و نظارت بر کارهای روزانه و مدیریت سازمان تجارت جهانی است و مقر آن در دفتر مرکزی سازمان در شهر ژنو سوئیس می‌باشد. این نهاد در عمل نهاد اصلی تصمیم‌گیری سازمان در اکثر موضوعات می‌باشد. یکی از وظایف شورای عمومی سازمان تجارت جهانی، ایجاد ترتیبات مناسب برای همکاری مؤثر با سایر سازمان‌های بین‌المللی است. (الکساندر، ۱۳۹۶: ۲۴۸) منظور سازمان‌هایی است که با مسائل تحت صلاحیت و حوزه‌ی کاری سازمان مرتبط‌اند. با توجه به صلاحیت و اختیار فوق‌الذکر، این شورا مبادرت به امضای موافقت‌نامه‌های همکاری با بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول و سازمان جهانی مالکیت معنوی نموده و هم‌چنین یک تفاهم‌نامه با کنفرانس تجارت و توسعه‌ی سازمان ملل متحد نیز امضا کرده است. اما متأسفانه تاکنون سازمان تجارت جهانی اقدام به انعقاد هیچ موافقت‌نامه‌ی همکاری با مؤسسات و نهادهای شیمیایی و پلیمری ننموده است.

• نقش کمیته‌ی تجارت و محیط زیست

کمیته‌ی تجارت و محیط زیست سازمان تجارت جهانی اصلی‌ترین تریبون جهت بحث در خصوص تجارت و محیط زیست در سازمان محسوب می‌شود. این کمیته در سال ۱۹۹۴ با تصمیم وزیران تأسیس شده و وظایف گسترده‌ای را به عهده دارد و نقش نگاهبانی را بازی می‌کند که آثار تجاری بالقوه پنهان را بر تدابیر حفاظت از محیط زیست را به عهده دارد. این نهاد بر روی همه اعضا و ناظرانی از سازمان‌های بین‌المللی مفتوح می‌باشد. (پارسا، ۱۳۷۸: ۱۱۱)

از جمله مسئولیت‌های این نهاد، بررسی موارد زیر است:

* شناسایی رابطه‌ی میان اقدامات تجاری و شیمیایی و پلیمری به منظور ارتقای توسعه‌ی پایدار.

ارائهی توصیه‌های مناسب در مورد اصلاحاتی که لازم است در مقررات نظام تجاری چند جانبه به عمل آید، به ویژه انجام اصلاحات زیر:

- تدوین قواعدی که روابط متقابل مؤثر میان اقدامات تجاری و شیمیایی و پلیمری را افزایش دهد.

- اجتناب از اقدامات تجاری حمایت‌گرایانه و پیروی از مقررات چند جانبه‌ی مؤثر به منظور تضمین پایداری نظام تجاری جمعی به اهداف شیمیایی و پلیمری مقرر در دستور کار شماره‌ی ۲۱ «اعلامیه‌ی ریو» به ویژه اصل ۱۲ آن اعلامیه.

- نظارت و بازبینی اقدامات تجاری که برای اهداف شیمیایی و پلیمری به کار گرفته می‌شود و نیز نظارت بر جنبه‌های تجاری اقدامات شیمیایی و پلیمری و اجرای مؤثر مقررات چند جانبه‌ی حاکم بر آن اقدامات.

اهداف اصلی این کمیته شامل ایجاد هماهنگی بین مسائل شیمیایی و پلیمری و آزادی مبادلات، تعیین روابط بین تدابیر شیمیایی و پلیمری و تدابیر تجاری، ارتقاء توسعه پایدار و توجه به اصلاح و تغییر مقررات سیستم تجارت چند جانبه، تقویت همه جانبه سیاست‌های

تجارت بین‌المللی و سیاست‌های شیمیایی و پلیمری می‌شوند. (زمانی، ۱۳۸۱: ۳۰۲) اما متأسفانه کمیته تاکنون به تصمیمات مهمی دست نیافته و نتایج تحلیلی آن نیز ضعیف بوده است. شاید یکی از دلایل ضعف عملکرد کمیته این باشد که هر چند از این نهاد خواسته شده تا اکثر مسائل کلیدی مربوط به تجارت و محیط زیست را بررسی نماید، اما هیچ گونه تلاشی در راستای گسترش مشارکت آن نهاد نسبت به سلفش (گروه تجارت و محیط زیست گات) صورت نگرفته است. برای مثال عدم دعوت از وزرا یا مسئولان محیط زیست کشورها برای شرکت در مذاکرات کمیته (اگرچه برخی از کشورها به صورت خود جوش مبادرت به اعزام وزرای خود جهت شرکت در جلسات کمیته نمودند) و یا عدم امکان اظهارنظر نمایندگان نهادها و سازمان‌های بین‌المللی زیست‌محیطی در جلسات کمیته از نشانه‌های عدم مشارکت و همکاری این سازمان با سایر نهادهای ملی و بین‌المللی مرتبط با مقوله‌ی محیط زیست است. (خورشیددوست، ۱۳۸۶: ۱۳۰)

بند دوم: نقش رکن حل و فصل اختلافات سازمان تجارت جهانی

«نهاد حل و فصل اختلافات» نیز از همه اعضای سازمان تجارت جهانی تشکیل شده و اختلافات مربوط به همه‌ی قراردادهای سازمان تجارت جهانی را حل و فصل می‌نماید و بر اجرای تصمیمات و آرای صادره نظارت می‌کند. «هیات حل و فصل اختلافات» که منفرداً برای هر پرونده انتخاب و تشکیل می‌شود و همچنین «دیوان دائمی تجدید نظر» که در سال ۱۹۹۴ ایجاد شده به اختلافات رسیدگی و در مورد آن‌ها رای صادر می‌نماید. حل و فصل اختلافات الزامی برای تمام اعضای سازمان تعهدآور می‌باشد. (پورهاسمی، ۱۳۹۵: ۱۶۷) بنابراین اعضای سازمان تجارت جهانی می‌توانند از آثار شیمیایی و پلیمری مجازات‌های تجاری (که طبق ساختار آن سازمان مجاز می‌باشند)، به عنوان ابزاری در راستای حفاظت از محیط زیست بهره گیرند. قوانین سازمان تجارت جهانی قلمروی عمده‌ای برای اتخاذ سیاست‌های حفاظتی محیط زیستی ملی برای اعضا ارایه می‌دهد. مسئله‌ای که در این رابطه مهم است این است که تدابیری که برای حفاظت از محیط زیست اتخاذ شده است محصولات وارد شده و محصولات تولید

داخلی مشابه و بین محصولات مشابه و شرکای تجاری متفاوت تمایزی قایل نیستند. ایالت‌هایی تنها طرفین سازمان تجارت جهانی هستند که دارای حق انحصاری تقدم بر هیات‌های منصفه و استینافی هستند. از آنجا که مانند دیگر فعالان غیر ایالاتی یعنی سازمان‌های بین‌المللی و اشخاص، سازمان‌های غیر دولتی نیز حق تقدم بر روند حل اختلاف سازمان تجارت جهانی را ندارند به سایر روش‌های مشارکت مانند پیشنهاد احکام حامی دادگاه روی آورده‌اند. تأسیس یک رکن قضایی کارآمد و مسئول به منظور اعمال و ارزیابی اجرای قواعد حقوق بین‌الملل محیط زیست، نقش نظام نظارت بین‌المللی بر محیط زیست را بهبود خواهد بخشید. (آندریاس، ۱۳۹۰: ۹۴) عدم اجرا و ناکارآمدی در رابطه با بهبود واقعی محیط زیست از بارزترین انتقادات وارده بر نظام کنونی است، البته هر دو نگرانی را می‌توان با یک رکن قضایی، خواه بخشی از یک رژیم اجرایی مبتنی بر یک پیمان باشد یا یک دادگاه یا دیوان توسعه یافته برای اجرای حقوق بین‌الملل محیط زیست، برطرف کرد. (پژوهشی از سیاست بانک جهانی در مورد محیط زیست و تجارت بین‌الملل، ۱۳۷۲: ۸۸) به ویژه اگر در چهارچوب یک سازمان تازه جهانی محیط زیست یا ساختار دیگری باشد که انبوه موافقت‌نامه‌های چند جانبه محیط زیستی را گرد هم می‌آورد، این دیوان می‌تواند ورود حاکمیت قانون به حقوق بین‌الملل محیط زیست را تضمین کند.

بخش هفتم: نقش ضوابط و موافقتنامه‌های سازمان تجارت جهانی در تدوین و اجرای قواعد و مقررات تجارت بین‌الملل مبنی بر حفاظت از محیط زیست

بند اول: موافقتنامه تأسیس سازمان تجارت جهانی

این موافقت‌نامه هدف، وظایف، ساختار و جایگاه حقوقی سازمان تجارت جهانی را مقرر می‌دارد و دبیرخانه‌ای را برای آن پیش‌بینی می‌کند. دولت‌ها با پیوستن به سازمان تجارت جهانی موافقت می‌کنند که تمامی توافقاتی که در مذاکره شده در اروگوئه را می‌پذیرند. استفاده مطلوب از منابع جهانی وقتی مجاز است که طبق اهداف توسعه پایدار در

راستای حمایت و با حفاظت از محیط زیست باشد و اصلاح ابزارهای اجرای این امور باید با روشی سازگار با نیازهای مربوط و با توجه به سطوح مختلف توسعه اقتصادی باشد. سازمان تجارت جهانی کمیته‌های معینی را تأسیس کرده است از قبیل کمیته تجارت و توسعه و کمیته تجارت و محیط زیست که به موجب رأی مجمع عمومی ایجاد شده است. (افتخار جهرمی، ۱۳۸۸: ۵۷) در ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ زمانی که وزیران جهت امضای سند نهایی دور اروگوئه در مراکش جمع شده بودند، در خصوص تجارت و محیط زیست تصمیمی گرفتند که در ابتدا این تصمیم همان مقدمه موافقت‌نامه مؤسس سازمان جهانی تجارت را متذکر می‌شد که مناسب است به اختصار بدان اشاره کنیم:

«روابط بین اعضا در زمینه تجاری و اقتصادی باید به سمت رشد سطح زندگی، اشتغال‌زایی، تقاضای مؤثر و رشد تولید و تجارت کالا و خدمات، توأم با تجویز استفاده مناسب از منابع جهانی مطابق با هدف توسعه پایدار نسبت به حفاظت و نگهداری از محیط زیست و تقویت ابزارهایی که نیل به روشی که مطابق با نیازها و نگرانی‌های سطوح مختلف توسعه اقتصادی است، هدایت گردد» هدف اصلی این کمیته به تریبی است که سیاست‌های تجاری و شیمیایی و پلیمری تقویت شوند، مأموریت کمیته همچنین تمام جنبه‌های سیستم تجاری بین‌المللی اعم از تجارت کالاها و خدمات یا حقوق مالکیت معنوی را شامل می‌شود. (زارع، ۱۳۸۹: ۱۹۹) در آخرین همایش که در ۱۵ و ۱۶ مارس ۱۹۹۹ در ژنو تشکیل شد. رناتو روجیرو، دبیر کل سازمان جهانی تجارت در نطق افتتاحیه خود تصریح کرد که سازمان جهانی تجارت خواهان پیوند با توسعه پایدار است و متذکر شد که محیط زیست و تجارت اهداف مشترکی را دنبال می‌کنند کلوس توپفر، دبیر اجرایی برنامه ملل متحد برای محیط زیست به سهم خود بر عدم امکان تجزیه این دو سیاست از مسائلی که کشورهای در حال توسعه با آن روبرو هستند و ضرورتی که برای این کشورها در مقابله با الزامات توسعه پایدار وجود دارد، تأکید کرد. جالب است متذکر شویم که شورای اداری برنامه ملل متحد برای محیط زیست، در اجلاس فوریه ۱۹۹۹ به برنامه ملل متحد برای محیط زیست مأموریت داد تا نقش کلیدی در خصوص

مسائل تجارت و محیط زیست ایفا کند و دیگر سازمان جهانی تجارت نباید انحصار این حوزه را داشته باشد. برای بازگشت به گردهمایی برگزار شده توسط سازمان جهانی تجارت، کارها به سه کارگاه تقسیم شد:

- ارتباط بین سیاست های شیمیایی و پلیمری و تجارت؛

- اتحاد بین آزادسازی تجارت، حفاظت از محیط زیست و رشد اقتصادی مداوم و همچنین توسعه پایدار؛

- تعامل بین فضاهاى تجارى و شیمیایی و پلیمری.

بند دوم: موافقتنامه عمومی راجع به تجارت خدمات

موافقتنامه عمومی تجارت خدمات (گاتس) اولین و تنها موافقتنامه چند جانبه ای است که تجارت بین المللی خدمات را تحت پوشش قرار می دهد. تا قبل از سال ۱۹۹۵ مقررات گات فقط مربوط به تجارت کالا بود ولی با تصویب این موافقت نامه، تجارت خدمات نیز تحت کنترل سازمان جهانی تجارت قرار گرفت. یکی از دستاوردهای مهم آخرین دور مذاکرات گات، انعقاد موافقت نامه عمومی تجارت خدمات (گاتس) در دور اروگوئه بود. با تولد گاتس و لازم الاجرا شدن آن از اول ژانویه ۱۹۹۵، نظام تجارت جهانی که تا پیش از این فقط بر کالاها قابل اعمال بود، بر تجارت خدمات نیز حاکم شد. گاتس اولین موافقت نامه چند جانبه در زمینه خدمات است که شامل مجموع های از تعهدات کلی و خاص است و با مقرر کردن ادوار پیاپی مذاکراتی تحت نظارت سازمان جهانی تجارت، به دنبال آزادسازی تدریجی تجارت می باشد. (شرقی، ۱۳۹۸: ۳۴) متن اصلی موافقت نامه در ۲۹ ماده در بردارنده مفاهیم کلی و اصولی همچون رفتار ملی، دولت کامله الوداد و شفافیت و نیز قواعد حاکم بر اقدامات مؤثر در تجارت خدمات است. در دور اروگوئه لیستی که خدمات را به صورت بخش بخش

طبقه‌بندی نموده، مورد تصویب قرار گرفت. خدمات شیمیایی و پلیمری این لیست شامل چهار طبقه زیر می‌باشد:

- خدمات زه‌کشی؛

- خدمات امحای پسماندها؛

- خدمات بهداشتی مشابه؛ و

- سایر خدمات.

در این موافقت‌نامه همانند سایر موافقت‌نامه‌های منعقد شده زیر نظر سازمان جهانی تجارت بر ضرورت شفافیت تأکید شده و باید توسط اعضا رعایت گردد. بدین منظور، برای به حداقل رساندن هر گونه تلاقی منفی بر تجارت بین‌الملل به دلیل اینکه مذاکرات در بهترین موعد در اجرای ماده ۱۹ این موافقت‌نامه انجام شود، هر یک از اعضا باید به سایرین به ویژه به اعضای در حال توسعه تمامی قوانین، مقررات و سیاست‌های عمومی لازم‌الاجرا را اطلاع دهد. (کیس، ۱۳۹۶: ۷۰)

بند سوم: سایر موافقت‌نامه‌ها

۱- موافقت‌نامه عمومی در مورد موانع فنی فراروی تجارت

۲- موافقت‌نامه مربوط به تدابیر بهداشتی و گیاهی ۳- موافقت‌نامه مربوط به کشاورزی

۳- موافقت‌نامه مربوط به یارانه‌ها-۵- موافقت‌نامه جنبه‌های حقوق مالکیت معنوی مرتبط با تجارت

بخش هشتم: بهبود محیط زیست در مقابله با صنایع شیمیایی و پلیمری

بند اول: راهکارهای ارتقا جایگاه محیط زیست در قواعد و مقررات سازمان تجارت جهانی

در مجموع نسبت به جایگاه محیط زیست در سازمان تجارت جهانی، رویکردهایی وجود دارد، که به بررسی آن می پردازیم:

۱- رویکرد نخست (رویکرد اقتصاددانان و طرف داران تجارت آزاد)

این رویکرد که عمدتاً توسط اقتصاددانان مطرح گردیده، سازمان تجارت جهانی را سازمانی می داند که هدف آن صرفاً تجارت آزاد و تسهیل مبادلات میان کشورها در راستای دسترسی هرچه بیشتر به بازار است. طبق این رویکرد، حتی رویه ی کنونی سازمان تجارت جهانی در خصوص مسائل شیمیایی و پلیمری، سبب انحراف این سازمان از مأموریت و اهداف اصلی خود گردیده است. (الکساندر، ۱۳۹۶: ۱۲۶). اما از نظر نگارنده انتقاداتی چندبر این رویکرد وارد است از جمله این که: پذیرش رویکرد فوق به منزله ی پذیرش نادرست تفوق و برتری تجارت بر محیط زیست خواهد بود که این امر، سازمان تجارت جهانی را قادر به مخالفت با اقدامات شیمیایی و پلیمری با توسل به حربه ی تجارت می سازد، بدون آن که مسئولیتی را متوجه آن سازمان نماید.

۲- رویکرد دوم (رویکرد پیوند و رابطه)

این رویکرد به تعامل مسائل تجاری با محیط زیست می پردازد. مطابق این دیدگاه؛ هدف نظام تجاری آزادسازی تجارت است و نه محیط زیست، بنابراین مسائل شیمیایی و پلیمری تنها در صورت داشتن ارتباط و پیوند با تجارت می توانند به نظام تجاری راه یابند. (باقری، ۱۳۸۸: ۱۹۴) ایراد وارده بر رویکرد حاضر این است که، تجارت و محیط زیست را به عنوان مسائل «جایگزین» تلقی نموده است. کشورهای عضو «WTO» تحت تأثیر این رویکرد، به مسائل

شیمیایی و پلیمری و وارد نمودن آن مسائل در حوزه‌ی صلاحیت سازمان، تمایلی نشان نمی‌دهند؛ زیرا گمان می‌کنند که در صورت توجه به مسائل شیمیایی و پلیمری، منافع تجاری آن‌ها به خطر می‌افتد. این در حالی است که این دو مقوله درواقع مکمل یکدیگرند و نه جایگزین هم.

۳- رویکرد سوم (رویکرد طرفداران محیط زیست)

حامیان این رویکرد معتقدند سازمان تجارت جهانی باید یک سازمان شیمیایی و پلیمری باشد. یکی از دلایلی که طرفداران این دیدگاه برای نظر خود بیان می‌کنند این است که قواعد مشخصی از این سازمان (به طور مشخص، ضوابط شیمیایی و پلیمری این سازمان) بخشی از حقوق بین‌الملل محیط زیست محسوب می‌شوند. (برقی اسکویی، ۱۳۸۷: ۹۰) این رویکرد به صراحت توسط سازمان تجارت جهانی رد شده است. بنابراین هر چند رویکرد سوم رویکردی مطلوب از نظر طرفداران محیط زیست است، اما تا حدی آرمانی بوده و اجرای عملی آن با توجه به مخالفت‌های موجود در سازمان تجارت جهانی، بسیار مشکل و یا حتی غیر ممکن خواهد بود.

۴- رویکرد چهارم (سازمان تجارت جهانی به عنوان سازمانی چند کارکردی)

در عصر حاضر تلقی سازمان تجارت جهانی به عنوان یک سازمان صرفاً تجاری امکان‌پذیر نیست، زیرا مسائل متعدد غیر تجاری یا به درون نظام تجاری رخنه کرده‌اند (برای مثال حقوق مالکیت معنوی) و یا مانند مسائل شیمیایی و پلیمری و حقوق بشر در حال نفوذ به درون نظام تجارت جمعی هستند. (افتخار جهرمی، ۱۳۸۸: ۱۰۱) از سوی دیگر قلمداد کردن «WTO» به عنوان سازمانی شیمیایی و پلیمری نیز گزینه‌ای آرمانی بوده و خالی از عیب و نقص نیست، به کار گرفتن رویکرد پیوند و رابطه نیز گره‌ای از مشکلات مربوط به روابط تجارت و محیط زیست نگشوده است؛ زیرا هنوز دولت‌ها درباره‌ی این که چگونه می‌توان سیاست‌های تجاری و شیمیایی و پلیمری را به نحوی که متقابلاً پشتیبان هم باشند تنظیم و اجرا نمود، پیشرفت

چشم گیری نداشته اند. با این اوصاف، به منظور نیل به سیاست های شیمیایی و پلیمری و تجاری مکمل، ایجاد اصلاحات در ساختار سازمان تجارت جهانی به گونه ای که آن سازمان را تبدیل به سازمانی با اهداف چندگانه نماید (سازمان چند کارکردی)، مناسب به نظر می رسد. با اعمال این پیشنهاد، محیط زیست و توسعه پایدار از عباراتی تزئینی و بدون کاربرد در مقدمه ی سازمان تجارت جهانی به بخشی از اهداف آن سازمان تبدیل گردیده و سازمان در قبال مسائل شیمیایی و پلیمری مسئول و پاسخ گو خواهد بود.

بند دوم: رویکرد پیشنهادی (تاسیس سازمان بین المللی محیط زیست)

جهانی شدن مشکلات شیمیایی و پلیمری بدان معنی است که طرفداران محیط زیست و اقتصاددانان، رهبران کارگری و دیگر شهروندان، نیاز به یک گروه جهانی با قدرت واقعی، یعنی یک سازمان جهانی محیط زیست یا WEO دارند. در واقع، یک WEO می تواند به عنوان یک نقطه مقابل قوی در برابر سازمان تجارت جهانی عمل کند. در حال حاضر، کمیته سازمان تجارت جهانی در تجارت و محیط زیست برای جلوگیری از ایجاد اختلال در تجارت به جای یکپارچه سازی استانداردهای شیمیایی و پلیمری به قوانین تجارت به طور موثری بار را بر روی قوانین شیمیایی و پلیمری قرار می دهد

نتیجه گیری

در مبحث محیط زیست و آسیب شناسی آن همواره توجهات هم به علل آلودگی ها و هم به پروسه و فرآیند تولید و ورود آن به محیط زیست معطوب بوده است. وجود این نگرانیهای فزاینده، جای بحث، تامل و تبعات برجسته ای را ایجاد می نماید. احتجاجات و تشبثات در مسیر مطالعه در تحقیق حاضر در مقابل استدراکات و اظهار نظر نهایی را می توان در هر یک از بندهای آینده دسته بندی کرد:

۱. مطالعات و بررسی های به عمل آمده از اسناد بین المللی، فارغ از اقسام و اعتبار حقوقی آنها چه اسناد الزام آور و چه اسناد غیر الزام آور، همچنین عرف، اصول کلی حقوقی، نشان می دهد

که رکن رکن حاکمیت در ارتباط با هر گونه جابجایی، نقل و انتقال و صدور آلودگی‌های زیست محیطی، مبنا و محور می‌باشد. حاکمیت دولتها اصل و مبنا می‌باشد و هر گونه جابجایی آلودگی‌های زیست محیطی می‌تواند بر مبنای رضایت دولتها اتفاق افتد. با وجود مخاطرات زیاد، آلودگی‌ها و پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک، همچنان می‌توان آن را مشمول معاملات و توافقات رضایت محور استوار کرد.

۲. با وجود تلاشهای بین‌المللی جهت کنترل و محدودیت در انتقال و صدور آلودگیهای زیست محیطی همچنان این امر بنا به دلایل مختلفی صورت می‌پذیرد که ارتباطی با انتقال و صدور مستقیم مواد آلوده کننده ندارد. اشتیاق و نیاز شدید کشورهای در حال توسعه به پیشرفت و وابستگی آنان به کشورهای توسعه یافته، سبب می‌شود که آنان ناچار به پذیرش و استقرار صنایع به شدت آلوده کننده، یا مولد مواد بالقوه خطرناک در کشورشان گردند. فجایع و حوادثی که رخ داده است خود گویای این واقعیت است که از نقطه نظر اقتصادی شاید برای کشورهای میزبان صنایع به شدت آلوده کننده و مولد مواد بالقوه خطرناک، تن دادن به استقرار چنین صنایعی به مراتب ساده‌تر و موجه‌تر از پذیرش مستقیم پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک است که دولتها می‌توانند بدان دست زنند.

۳. امروزه تجارت پسماندها (مواد زائد) یکی از اقسام معاملاتی است که میان دولتها وجود دارد و با توجه به قوانین بین‌المللی و نیز قوانین داخلی، بعضاً همچنان شاهد صادرات پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک میان کشورها و بیشتر (شمال به جنوب) هستیم و تقریباً می‌توان به نوعی از استعمار جدید اشاره کنیم که در آن کشورهای توسعه یافته تعهداً و با آگاهی از آثار پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک، ناتوانی و فقدان تکنولوژی برای مدیریت صحیح زیست محیطی کشورها در حال توسعه، اقدام به صدور این پسماندهای شیمیایی و پلیمری خطرناک می‌نمایند.

در مجموع باید گفت تجارت پسماندها در جامعه جهانی جریان دارد

در پرتو چنین شکاف های قانونی و نیز اصل نسبی بودن کنوانسیونها، کنوانسیونهایی مثل بازل و باما کو که به عنوان آستانه ی دستاوردهای جامعه ی بین المللی درباره ی انتقال آلاینده های زیست محیطی تلقی می شوند، نقل و انتقال و صدور آلودگیهای زیست محیطی همچنان ادامه خواهند داشت. توسعه پایدار و اصول و مفاهیم زیر مجموعه آن، با همه فراز و نشیب های هنجاری که در مورد این مفهوم و برخی موضوعات آن وجود دارد، همگی به منظور حفاظت از محیط زیست شکل گرفته اند نادیده گرفتن این اصول و مفاهیم، در عرصه صدور آلودگی های زیست محیطی در واقع نگاه ناقص و یک سو گرایانه خواهد بود. اگر معتقد به توسعه پایدار جامعه بین المللی باشیم که چاره ای جز آن نیست، هر گونه جابجایی آلاینده ها حتی اگر با وجود رعایت قوانین موجود، مشروع باشد، لکن مفهوم توسعه پایدار را هدف قرار ندهد، مسلماً حفاظت از محیط زیست را تکمیل نخواهد کرد. لذا برای تضمین رعایت این حقوق اتخاذ اقدامات ایجابی نظیر تصویب قوانین سخت گیرانه، باز دارنده و حتی کیفری ضروری است.

* کنوانسیون های بین المللی نظیر بازل، باما کو، کنوانسیون جلوگیری از آلودگی دریایی مربوط به دفع پسماندها و مواد دیگر ۱۲ دسامبر ۱۹۷۲ (کنوانسیون لندن) و... به ضرورت توصیف مجرمانه اشاره کرده اند. مثلاً بند ۲ ماده ۷ کنوانسیون لندن حاوی چنین شرطی است. «پر واضح است که پیش شرط ایفای تعهدات کنوانسیون های بین المللی، جرم انگاری نقض مقررات کنوانسیون در حقوق داخلی دولت های عضو باشد هب موجب این بند هر دولت عضو در سرزمین خود اقدامات مقتضی برای جلوگیری و مجازات رفتارهای مغایر با مقررات این کنوانسیون را اتخاذ خواهد کرد. وجود این بند نشان می دهد که دولتهای تصویب کننده این کنوانسیونها آنها را دارای درجه ای از اهمیت پنداشته اند که نقض آن را یک جنایت شدید دارای اهمیت بین المللی در نظر بگیرند. از این رو دولتهای عضو را مکلف به مجازات ملی ناقضین تعهدات مذکور نموده اند».

کلام آخر این که هم داستان با گفته کوفی عنان دبیر کل پیشین سازمان ملل متحد که گفته است بحران‌ها می‌تواند فرصت‌هایی برای رفرم باشد، انتقال و صدور آلودگی‌های زیست محیطی به عنوان یکی از معضلات و مسایل جامعه جهانی در بطن مسایل زیست محیطی خانه کرده درمان و چگونگی رفتار با آن یکی از نگرانی‌های انسان معاصر است. پاسخ‌های گوناگونی برای آن مطرح شده است. کنوانسیون بازل و نظایر آن هر چند در حد محدودیت و کنترل آلودگی‌های خطرناک و سایر آلودگی‌ها و نه ممنوعیت، به عنوان بزرگترین دستاورد در این جبهه محسوب می‌شود. بنابراین براسا فرضیه‌های تحقیق باید گفت مکانیسم‌های موجود در حقوق بین‌الملل جهت مقابله با انتقال یا صدور آلودگی‌های زیست محیطی به خارج از مرزهای ملی با ایجاد محدودیت و نه ممنوعیت در حال تحول و پیشرفت است. تمامی مساعی بین‌المللی و ملی در صیانت حقوقی از محیط زیست به عنوان یکی از ابزارهای مهم مدیریت زیست محیطی پیرامون انتقالات و صدور آلودگی‌های زیست محیطی را می‌توان در نموداری ترسیم کرد که در آن به تدریج از میزان اختیارات و آزادی عمل دولت‌ها در آلوده ساختن محیط زیست به موجب مبانی مختلف حقوقی کاسته شده است. از آن جایی که نمی‌توان به طور کلی و قطعی مانع انتقال و صدور آلودگی‌های زیست محیطی شد، اما نباید حجم و میزان آلودگی به اندازه‌ای باشد که از نظر اکولوژیکی غیر قابل تحمل باشد. لذا می‌توان گفت جمیع اقدامات و تدابیر اتخاذی از قبیل انعقاد معاهدات در زمینه محدودیت، کنترل و یا احیاناً ممنوعیت برخی مواد خطرناک و یا ظرفیت آلوده کنندگی، تفاسیر مراجع قضایی و شبه قضایی بین‌المللی، رویه دولت‌ها، قانونگذاری ملی و... همگی نشان دهنده آن است که حتی آلوده ساختن توسط دولت جای خود را به تعهد آنان به عدم آلوده‌سازی داده است.

منابع و مآخذ

• منابع فارسی

الف: کتاب

۱. آریا پارسا، آ. (۱۳۹۳) حقوق محیط زیست و توسعه پایدار، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
۲. آندریاس اف. (۱۳۹۰). حقوق بین الملل اقتصادی، ترجمه محمد حبیبی مجنده، چاپ اول، تهران، انتشارات جنگل، جاودانه
۳. بانک جهانی (۱۳۹۳). توسعه ی پایدار در جهان در حال تحول، ترجمه: علی حبیبی، چاپ دوم، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور،
۴. حبیبی، م و سلیم زاده س؛ (۱۳۸۸) حقوق تجارت بین الملل و محیط زیست»، تهران، آثار اندیشه، چاپ اول،
۵. زارع، م. (۱۳۸۹). درآمدی بر موافقتنامه عمومی تجارت خدمات در سازمان جهانی تجارت، تالیف سازمان تجارت جهانی، چاپ اول، تهران، انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی
۶. سماواتی، ح. (۱۳۹۲). حقوق تجارت بین الملل، چاپ پنجم، تهران، ایران «ققنوس.
۷. شرقی، ع. (۱۳۹۸). بررسی عملکرد سازمان ملل متحد در حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار، چاپ سوم، تهران، کتاب حقوق محیط زیست سازمان حفاظت محیط زیست.

۸. شلتون، د، (۱۳۹۹) کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، ترجمه محسن عبداللهی، چاپ دوم، تهران، خرسندی.
۹. عبداللهی، م و دیگران (۱۳۹۱)، حقوق حفاظت از هوا، چاپ اول، تهران: میزان.
۱۰. کارولین، ل. (۱۳۹۹). تجارت بین الملل و محیط زیست، محمد حسن رمضانی قوام آبادی (مترجم)؛ چاپ دوم، تهران، موسسه حقوقی شهر دانش.
۱۱. کیس، ا و دیگران، (۱۳۹۶) حقوق محیط زیست، ترجمه محمد حسن حبیبی، جلد سوم، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.

ب: مقاله

۱. افتخار جهرمی، گ. (۱۳۸۸). حقوق بشر، محیط زیست و توسعه پایدار، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۵۰
۲. باقری، م.، حجت زاده، ع.، رضایی، م. (۱۳۸۸). اجرای اصل آزادسازی تجاری در سازمان تجارت جهانی: چالش ها و فرصت ها، مجله پژوهش حقوق و سیاست، سال یازدهم، شماره ۲۷
۳. برقی اسکویی، م. (۱۳۸۷) آثار آزادسازی تجاری بر انتشار گازهای گلخانه ای (دی اکسید کربن) در منحنی شیمیایی و پلیمری کوزنتس، مجله تحقیقات اقتصادی، دوره ۴۳، شماره ۸۲
۴. پارسا، ع. (۱۳۷۸). حقوق بین الملل محیط زیست و تجارت آزاد: تضاد یا تکامل؟، اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۱۴۹ و ۱۵۰
۵. پژوهشی از سیاست بانک جهانی در مورد محیط زیست و تجارت بین الملل، (۱۳۷۲). ژانویه فوریه سال ۱۹۹۳، مجله اقتصادی، دوره اول، شماره ۸۸

۶. خورشید دوست، ع. (۱۳۸۶). زمینه های بهبود جایگاه محیط زیست در رویکردهای اقتصادی و توسعه ای، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۷ و ۸.
۷. رضانی قوام آبادی، محمد حسین، (۱۳۸۶) «نگاهی به اصل استفاده غیر زیانبار (پایدار) از سرزمین در حقوق بین الملل محیط زیست، علوم محیطی، سال چهارم، شماره چهارم،
۸. رضانی قوام آبادی، محمد حسین، (۱۳۸۸) «بررسی استثنائات زیست محیطی در رویه گات و سازمان جهانی تجارت پژوهش حقوق و سیاست، سال یازدهم شماره ۲۷، ویژه ی سازمان جهانی تجارت،
۹. رضانی قوام آبادی، محمد حسین، (۱۳۹۰) «نگاهی اجمالی به تعامل تجارت و محیط زیست در پرتو موافقتنامه های تجاری، مجله تحقیقات حقوقی
۱۰. زمانی، سید قاسم، (۱۳۸۱) «توسعه مسئولیت بین المللی در پرتو حقوق بین المللی محیط زیست، مجله پژوهشهای حقوقی، موسسه مطالعات و پژوهشهای حقوقی نشر دانش، شماره ۱،
۱۱. مشهدی، علی، (۱۳۸۶) مدیریت پسماندها در حقوق ایران و فرانسه، با تاکید بر قانون مدیریت و پسماندها مصوب ۱۳۸۳». مدیریت پسماند، ب

• منابع انگلیسی

الف: کتاب

1. Brown Weiss, Edith, *Environmental Change and International Law : New challenges and dimensions*, United Nations University press, ۱۹۹۲
2. Craik, Neil, *The International Law of Environmental Impact Assessment*, Cambridge University Press, ۲۰۰۸.

۳. D'Amato ,Anthony and Kirsten Engel," International Environmental Law Anthology", Northwestern University School of Law,Anderson Publishing Company, ۲۰۰۱, Page ۹۳ available at: [http:// antonydamato. Law. Northwestern. Edu/ IELA/ Interco ۲۰۰۱. pdf\(۵/۱۲/۲۰۱۱\)](http://antonydamato.Law.Northwestern.Edu/IELA/Interco%20۲۰۰۱.pdf).
۴. Gomez , Mario, Judges& Envirommental Law,A Handbook For The Sri Lanka Judiciary, Sponsored by: UNEP, ۲۰۰۹
۵. Guide To Environmental Law In Uganda: A Casebook", Published by the UNEP and Nationality Environment Management Authority, Uganda, ۲۰۰۴.
۶. Handbook On International Envriomental Agreements: An Indian Perspective, Center For Environmental, ۲۰۰۶.
۷. Kiss,Alexandre and Dinah Shelton , Judicial handbook on Environmental Law,United Nations Environment Programme, ۲۰۰۵
۸. Kiss, Alexandre and Dinah Shelton,Guide to Inernational Environmental, Law,Martinus Nijhof publisher,Liden/ Boston, ۲۰۰۷
۹. Marine litter, a Analytical Overview,UNEP ۲۰۰۵
۱۰. Robinson,Nicholos A,Training Manual on International Enviramental Law,pace Law, Faculty Publications, ۲۰۰۶.
۱۱. Von Der Linde ,Morne (Editor),Compendium of South African Environmental Legislation, Pretoria University Law Press(PULP), ۲۰۰۶
۱۲. Sands,Philippe,Principles of International Environmental Law, Second Edition,Cambridge University Press, ۲۰۰۳.
۱۳. Xue,Hanqin,Transboundary Damage in International Law,Cambridge university Press, ۲۰۰۳

ب: مقاله

۱۴. Aichinger,Herbert,"Industrial Pollution, European Solutions: Clean Technologies",European Communities, ۲۰۰۴, Available at:[http:// ec. Europa. Eu/Environment/ lif/ publication/ life focus/ document/Cleantech-en.pdf](http://ec.Europa.Eu/Environment/lif/publication/life focus/document/Cleantech-en.pdf).

